

Eco-refuxiados/as: cambio climático e mobilidades (non)humanas

Jorge Sacido Romero e Noemí Pereira Ares*

Este artigo analiza o preocupante aumento dos desprazamentos forzosos inducidos pola degradación ambiental e o cambio climático. A finais de 2024, máis de 123 millóns de persoas víronse obrigadas a fuxir, o que supón enfrontarse a un baleiro legal, xa que a figura de persoa 'eco-refuxiada' carece de recoñecemento xurídico internacional. O proxecto *Eco-RefugLit* da Universidade de Santiago de Compostela explora esta crise, ao vincular a vulnerabilidade humana coa de especies non humanas, dado que o cambio climático altera profundamente as dinámicas de ecosistemas enteiros. A través da literatura escrita en lingua inglesa, búscase visibilizar eticamente esta emerxencia climática compartida no Antropoceno e explorar como as formas estéticas e creativas contribúen á educación e comunicación sobre o nexos entre migración e degradación medioambiental.

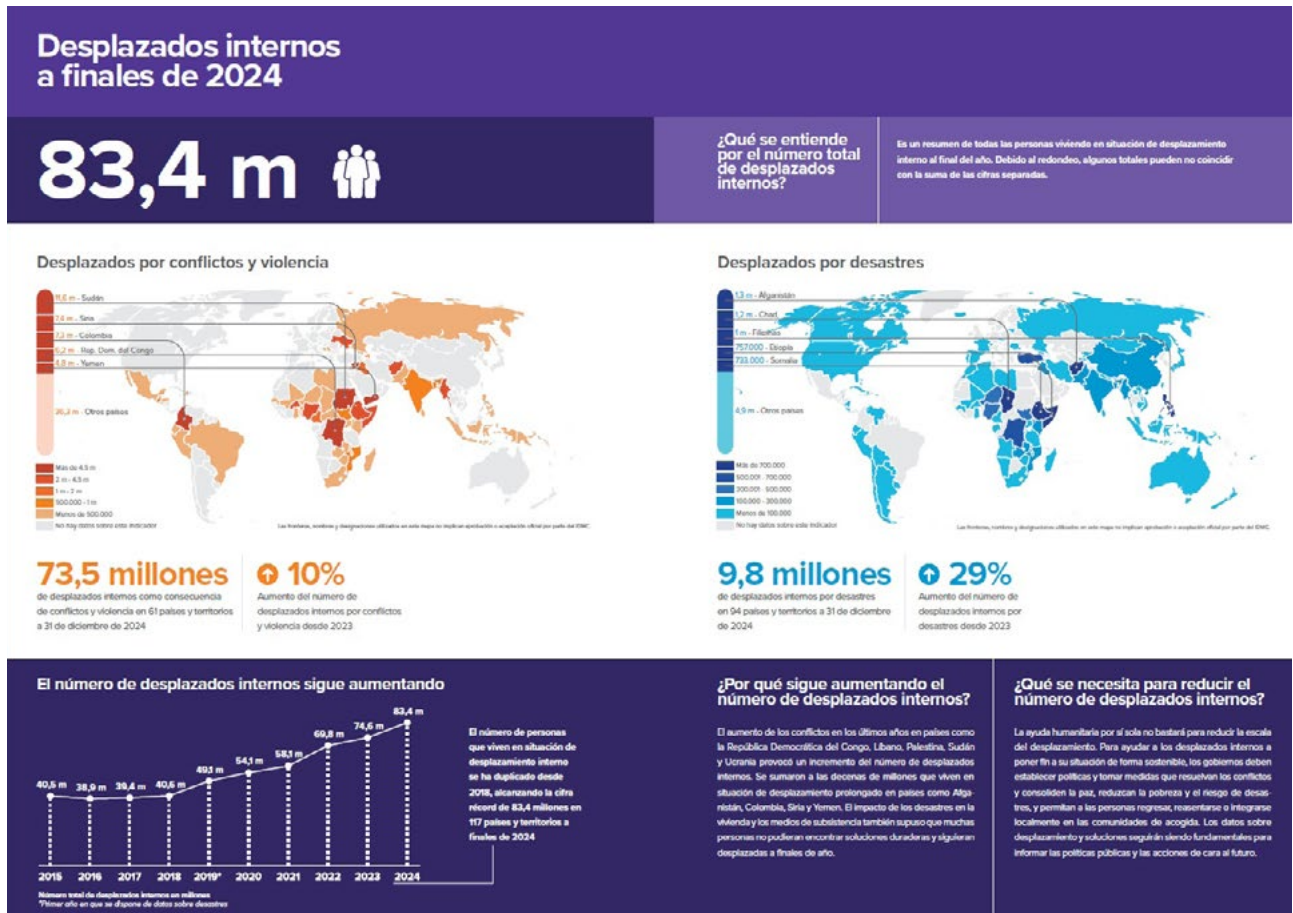
Organizadores e participantes na 1ª Xornada de Cambio Climático e Mobilidades Humanas, o 17 de marzo de 2026, no Centro de Estudos Avanzados (CEA) do Instituto de Investigación en Humanidades da USC (IHUS). De esquerda a dereita: Jorge Rodríguez (técnico do iHUS), Laura Lojo (Directora do iHUS), Marco Armiero (investigador CISPAC), Jorge Sacido (co-IP proxecto Eco-RefugLit), Noemí Pereira (co-IP proxecto Eco-RefugLit), Begoña Carrera (avogada de protección internacional e ONG Provienda), Manuel Cortés (enseñeiro e exiliado), Estefanía Eléxpuru (Proxecto Novicom-ACCEM) e Ninon Simonet (Corpo Europeo de Solidariedade- CES) · USC

Os procesos de mobilidade forzosa –xa sexan provocados pola intolerancia relixiosa, conflitos étnicos, persecución política, guerras ou por factores relacionados coa degradación ambiental– foron, sen dúbida, unha constante na historia da humanidade. Lonxe de remitir, máis de vinte anos despois de abandonar o coñecido como 'século do refuxiado', os desprazamentos forzosos continúan crescendo e fan de forma exponencial: a inestabilidade política no continente africano e en América Latina, as crises humanitarias desencadeadas polo colapso ambiental a escala global e, máis recentemente, a guerra entre Rusia e Ucraína, así como os conflitos que arrasaron Oriente Medio, obrigaron a millóns de persoas a fuxir dos seus fogares.

Segundo os últimos datos facilitados polo Alto Comisariado das Nacións Unidas para os Refuxiados (ACNUR), o número de persoas desprazadas pola forza a nivel mundial ascendía a 123,2 millóns a finais de 2024, un 6% máis que en 2023. Delas, ao redor de 42,7 millóns tiñan a

condición de refuxiadas e aproximadamente 8,4 millóns eran solicitantes de asilo¹. Así mesmo, se atendemos a desprazamentos internos, o último Informe Global sobre Desprazamento Interno ◀ (GRID, polas súas siglas en inglés, elaborado polo IDMC (Internal Displacement Monitoring Centre), sitúa de novo este fenómeno en niveis sen precedentes: a finais de 2024, estímase que 83,4 millóns de persoas vivían en situación de desprazamento interno –8,8 millóns máis que en 2023 e máis do dobre que en 2018²–. Dese total, 73,5 millóns de desprazamentos atribúense a conflitos e situacións de violencia (10% máis que en 2023), mentres que 9,8 millóns foron consecuencia de desastres naturais, provocados ou non polo ser humano (29% máis que en 2023).

Sen obviar a concorrencia de factores diversos, o informe sinala o cambio climático inducido pola actividade humana como un dos principais responsables do aumento dos desprazamentos por causas ambientais (secas persistentes, incendios descontrolados, inunda-

Resumo do GRID 2025: Informe Global sobre Desplazamiento Interno (Norwegian Refugee Council) no que se evidencia que, en contraste cos desprazamento por violencia e conflitos, as mobilidades forzadas por desastres naturais afectan tamén ao chamado 'Norte Global'.

cións, ou furacáns). Así mesmo, aínda que se distingue aquí entre conflitos e desastres como detonantes destas mobilidades forzosas, o informe tamén subliña que, en moitas rexións, as causas dos devanditos desprazamentos están estreitamente entrelazadas, o que agudiza as crises e prolonga a situación de vulnerabilidade das persoas desprazadas.

É neste punto onde se fai necesaria unha reflexión profunda sobre a figura da persoa eco-refuxiada, tal e como se persegue no marco do proxecto de investigación 'Eco-Refugees: Borders and (Non-)Human Mobility in Literature in English' (*Eco-RefugLit*), codirixido polos autores deste artigo e financiado conxuntamente polo Ministerio de Innovación, Ciencia e Universidades, a Axencia Estatal de Investigación e o Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional³.

O proxecto, con base na Universidade de Santiago de Compostela (USC) e integrado por persoal investigador de distintas universidades do Estado español e estranxeiras, acolleu o pasado 17 de marzo, na sede central do Instituto de Investigación de Humanidades (IHUS, USC), dirixido pola profesora Laura Lojo-Rodríguez, membro do equipo de investigación de *Eco-RefugLit*, unha xornada de divulgación titulada 'Cambio Climático y Movilidades Humanas' ◀ na que participou persoal académico, profesionais e persoas desprazadas, co fin de achegar os contidos do proxecto a un público non especializado e fortalecer así as pontes entre o ámbito académico e o tecido social nun sentido máis amplo.

O limbo legal das persoas eco-refuxiadas

Neste contexto, unha das principais cuestións tratadas foi, de feito, o limbo legal que rodea a figura das persoas eco-refuxiadas ou 'refuxiadas ambientais' – termo este último empregado en 1985 por Essam El Hinnawi. Nun informe escrito para o Programa das Nacións Unidas para o Medio Ambiente (PNUMA), El Hinnawi (1985: 4) definía a noción de 'refuxiado ambiental' como segue: "aquelas persoas que se viron obrigadas a abandonar o seu hábitat tradicional, de xeito temporal ou permanente, debido a unha marcada alteración ambiental (natural e/ou provocada polo ser humano) que puxo en perigo a súa existencia e/ou afectou gravemente a calidade da súa vida" (tradución propia).

Máis de corenta anos despois e aínda que os termos de persoa "refuxiada ambiental", "refuxiada climática" ou "eco-refuxiada" resoan cada vez con maior frecuencia no discurso público debido á crecente atención que se presta á relación entre migración e degradación ambiental, o certo é que ningunha destas figuras conta con recoñecemento xurídico independente. De aí que entidades e organismos como ACNUR recomenden referirse máis ben a "desprazadas climáticas" porque termos en uso como 'refuxiada climática' non se axustan á definición legal internacional de persoa refuxiada establecida na Convención sobre o Estatuto dos Refuxiados de 1951, posteriormente consolidada e dotada de aplicación universal mediante o Protocolo de 1967.

Fotogramas da premiada película *Mariposas negras* (2024) de David Baute, que segue a vida de tres mulleres forzadas a emigrar a outros países por eventos climáticos extremos (seca, furacáns e subida do nivel do mar). *Mariposas negras* foi proxectada na sesión de tarde na 1ª Xornada de Cambio Climático e Mobilidades Humanas na Facultade de Filoloxía da USC dentro do Ciclo CineFilo e contou coa participación do seu director, David Baute, e do investigador José Ignacio Varela (CISPAC).

Actualmente, a condición de refuxiada pode ser obtida por aquelas persoas perseguidas por razóns de “raza, relixión, nacionalidade, pertenza a determinado grupo social ou opinións políticas” (UNHCR (1951/1967), 2010: Art. 1(A)2)). As alegacións baseadas en fenómenos meteorolóxicos extremos ou na degradación ambiental non están contempladas no marco xurídico que ampara as persoas solicitantes de asilo, como tampouco o están os procesos de migración interna, cuestión que agrava aínda máis a situación das persoas desprazadas climáticas, quen a miúdo non cruzan fronteiras internacionais. E todo iso, a pesar do aumento previsto no número de persoas eco-refuxiadas de facto en todo o mundo nas

próximas décadas: aproximadamente 1.200 millóns para o 2050, segundo os datos achegados polo Instituto para a Economía e a Paz (IEP)⁴.

Os desprazamentos forzados non humanos

A pesar da falta de recoñecemento xurídico, a figura de eco-refuxiada “fai visible, tanxible e encarnado o fenómeno etéreo, futurista e abstracto do cambio climático” (Bettini, 2019: 340; tradución propia), como tamén o fan os desprazamentos forzados de formas de vidas non humanas –outro eixo central de estudo do noso proxecto–. As alteracións climáticas non só afectan aos humanos:

patróns migratorios de aves, peixes, insectos e mamíferos están a ser reconfigurados polo quecemento global e a degradación ambiental. Por exemplo, especies como os cisnes de Bewick empezaron a migrar a distancias máis curtas debido a invernos máis suaves, sinal dunha ruptura nos seus roteiros tradicionais de viaxe⁵.

Así mesmo, investigacións pioneiras lideradas pola ecóloga Camille Parmesan demostran que bolboretas como *Euphydryas* edita se desprazan cara a maiores altitudes ou latitudes en resposta ao aumento das temperaturas⁶. Exemplos máis próximos atopámoslos na proliferación crecente de medusas nas costas españolas; na migración masiva de mariscos bivalvos cara ao norte nas rías galegas, en busca de augas máis frías, tal e como se recolleu en 2024 en *El Correo Gallego*; ou na proliferación de polbos que afectou as costas británicas en 2025, propiciada polo aumento da temperatura da auga na rexión⁷. Estes desprazamentos non só implican cambios de roteiros, senón tamén un aumento da presión sobre os ecosistemas de chegada e sobre a propia supervivencia das especies.

O noso proxecto centra a reflexión na vulnerabilidade compartida entre formas de vida humanas e non humanas fronte ao cambio climático e a degradación ambiental. Subliña a necesidade de cuestionar a visión romanizada dos transvasamentos migratorios non humanos e de abordar de xeito conxunto os desprazamentos de seres humanos e doutras especies no contexto da actual emerxencia climática, en lugar de manter a súa tradicional conceptualización por separado. Pois, como ben sinalou Stefanie R. Fishel (2019: 2) no seu estudo sobre mobilidades non humanas, o “Antropoceno, co conseguinte colapso ambiental en múltiples ecosistemas, non discrimina entre humanos e non humanos” (tradución propia).

É precisamente esta vulnerabilidade compartida entre formas de vida humanas e non humanas a que centrou, recentemente, a obra do prolífico escritor indio Amitav Ghosh (nado en 1956), cuxa produción de ficción e non ficción forma parte destacada do corpus de análise deste proxecto. En novelas como *The Hungry Tide* (2004) e *Gun Island* (2019), Ghosh explora como os desprazamentos humanos –motivados por factores interrelacionados como a pobreza, os conflitos e o cambio climático– se entrelazan coa vulnerabilidade e transvasamentos migratorios de especies non humanas como os mamíferos terrestres e acuáticos, o que desdubxa a fronteira humano-non humano e mostra que ambos tipos de mobilidades están condicionados polas profundas transformacións que están a sufrir os ecosistemas.

A través da localización xeográfica na que discorre a maior parte da acción en ambas novelas –a fráxil rexión do delta de Bengala– Ghosh non só explora o nexos entre capitalismo, colonialismo e cambio climático, senón que tamén subliña como os desprazamentos humanos inducidos polo clima afectan de forma máis aguda ao comunmente denominado como ‘Sur Global’. Como el mesmo apuntou na súa obra de non ficción *The Great Derangement*, “o Antropoceno reverteu a orde temporal da modernidade: aqueles que se atopan nas marxes son agora os primeiros en experimentar o futuro que nos espera a todos” (Ghosh, 2016: 63; tradución propia). A obra de Ghosh –do mesmo xeito que a do resto

de autores que conforman o corpus de análise do noso proxecto– ofrécenos unha lente ética, estética e afectiva desde a que aproximarnos ao nexos entre migración e cambio climático, máis aló dos datos, as estatísticas ou os titulares.

Facéndonos eco das palabras de Chantal Bilodeau, co-fundadora do proxecto Climate Change Theatre Action (CCTA), non se trata aquí de explorar se a literatura se posiciona en favor ou en contra da existencia do cambio climático e o seu potencial impacto nos desprazamentos forzosos, senón de explorar como “a arte de contar historias” serve como “punto de entrada a un debate difícil e a miúdo sensible” (Bilodeau, 2018: xv; tradución propia). A través de historias, voces e experiencias encarnadas, a ficción eríxese como un medio poderoso para espertar conciencia e contribuír á comunicación e a pedagogía sobre o cambio climático.

Referencias

- Bettini, G. 2019. 'And yet it moves! (Climate) Migration as a Symptom in the Anthropocene.' *Mobilities*, 14(3): 336-350. ◀
- Bilodeau, C. 2018. 'Introduction.' *Where Is the Hope? An Anthology of Short Climate Change Plays*, editado por Chantal Bilodeau. Centre for Sustainable Practice in the Arts.
- Hinnawi, E. E. 1985. 'Environmental Refugees.' United Nations Digital Library System. ◀
- Fishel, S. R. 2019. 'Of Other Movements: Nonhuman Mobility in the Anthropocene.' *Mobilities*, 14(3), 351–362. ◀
- Amitav, G. 2016. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. Chicago, IL: The U of Chicago P.
- UNHCR (1951/1967). 2010. Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees. (Consulta: 30/03/2026). ◀

Notas

1. Datos extraídos do informe Tendencias Globales de Desplazamiento Forzado en 2024 elaborado por ACNUR ◀
2. *GRID: Global Report on Internal Displacement*. 2025. Internal Displacement Monitoring Centre, Norwegian Refugee Council. ◀
3. Proxecto Eco-RefugLit PID2024-157339NB-I00, MICIU/AEI/10.13039/501100011033 / FEDER, EU).
4. Datos extraídos da nota de prensa 'Over one billion people at threat of being displaced by 2050 due to environmental change, conflict and civil unrest.' Institute for Economics and Peace. 9 de setembro de 2020. ◀
5. A alteración deste patrón migratorio tivo moito eco mediático. Véxase: Weston, P., González Paz, A. L., Shah, P. e Voce, A. 'Bird migration is changing. What does this reveal about our planet? – visualized.' *The Guardian*. 16 outubro 2025 ◀; Briggs, H. 'Climate change: Fewer wild swans returning to UK in winter.' BBC News. 17 novembro 2023 ◀; Swallow, B. 'Fewer swans migrating to UK wetlands, says charity.' BBC News 5 marzo 2025. ◀
6. Matías Helbig. 'Premio a la investigadora que demostró cómo el cambio climático obliga a desplazarse a las especies con ayuda de una mariposa.' *El País* 22 abril 2025. ◀
7. O Ministerio para a Transición Ecolóxica e o Reto Demográfico ofrece información na súa páxina web sobre as causas e efectos da abundancia de organismos mariños planctotróficos en 'La proliferación de medusas'. ◀ Dos resultados dun estudo sobre a migración de bivalvos ás rías do norte en Galiza informa *El Correo Gallego* nun artigo do 29 de decembro de 2024 ◀, mentres que o asentamento de polbos na costa sur de Gran Bretaña recibiu una gran cobertura mediática (véxase, por exemplo, Morris, J. 2025. 'Climate Driving Octopus Surge, Says Scientist.' BBC News. 23 xullo 2025. ◀

***Jorge Sacido Romero e Noemí Pereira Ares. Investigadores Principais (IPs) do Proxecto Eco-Refugees: Borders and (Non-) Human Mobility in Literature in English'.**